

DİNİ CEMAATLER SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI OLARAK KABUL EDİLEBİLİR Mİ?

İbrahim KAYGUSUZ¹

Öz

Sivil toplum, devlet dışı gönüllü organizasyonlar ve düşünce kuruluşları olup tarih-sel bağlam ve küresel görünürlük itibarı ile sosyal, kültürel ve siyasî yapıya sahiptirler. Dinî cemaat ise siyasî ve seküler düzlem üzerinden değil manevî ve ruhanî muhteva üzerinden tanımlanması gereken bir olgudur. Dolayısıyla dinî cemaatler sivil toplum kuruluşları olarak adlandırılmaz. Ancak günümüzde cemaatlerin aynı zamanda sosyal bir kurum hüviyetinde oldukları ve aynı zamanda siyasî konularda bir tutum gösterdikleri göz önünde bulundurulmalıdır.

İslam'da sivil haklara yüklenen anlam Batı'dakinden daha derin köklere sahiptir. Müslüman dünyanın sivil toplum uygulamaları da tarihsel olarak Batı'dan çok öncedir. Örneğin özgürlük İslam'da çok ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Said Nursi, özgürlüğün insanla birlikte doğan ikiz kardeş olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda Allah'a karşı kulluk, bir mü'min için bütün özgürlüklerin temelidir.

Cumhuriyet Türkiye'si'nin ilk döneminde modernleştirme ve sekülerleştirme çabaları büyük bir hızla devam etmiştir. Dinî cemaatleri doğuran kültürel ve siyasal sebeplerin başında Kemalizm'in zorla modernleştiren dayatmaları gelmektedir. Sekülerleştirme çabaları dinî yapılanmalara büyük hız kazandırmıştır.

Anahtar Kavramlar

Sivil toplum, Avrupa tarihi, İslam, dinî cemaatler, Nurculuk Hareketi

CAN RELIGIOUS COMMUNITIES BE ACCEPT AS CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS?

Abstract

Civil society, non-state voluntary organizations and think tanks have historical, global visibility and social, cultural and political structures. The religi-

* Doktora öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta (ibrahimkaygusuz@gmail.com)

Gönderim Tarihi: 22.02.2017, Kabul Tarihi: 05.01.2018

ous community is a phenomenon that should be defined not through the political and secular plane but through the spiritual and spiritual content. Therefore, religious communities can not be called civil society organizations. However, it should be noted that nowadays the congregations are at the same time a social institution and at the same time they show an attitude towards political issues. The meaning of civil rights in Islam has deeper roots than in the west. The civil society practices of the Muslim world are also historically more prevalent than the West. Freedom, for example, has a very privileged position in Islam. Said Nursi says that his freedom is a twin brother born with man. In this context, worshiping God is the foundation of all freedom for a believer. Secularization and modernization efforts in the first period of the Republic of Turkey has continued at a great pace. At the forefront of cultural and political reasons leading to religious communities comes the imposition of Kemalism forcibly modernizing. The secularization efforts have made the religious structures a great speed.

Keywords

Civil society, European history, Islam, religious communities, Nursi.

GİRİŞ

Türkiye’de dinî cemaatleri sivil toplum kuruluşları olarak ifade etmek son yılların yaygın bir söylemi olmaya başlamıştır. 15 Temmuz darbe girişimi ile birlikte söylem, keskin bir kırılma yaşadı. Bu süreçle birlikte birikmiş Kemalist refleks, Kur’ancı, mealci (bazen de İslamcı) koro ile söylem birliği yaparak dinî cemaatleri “şeytanlaştırma” gayretine girdi. Bu atmosferde yüzyıllık bir tecrübesi ve tarihî hafızası olan Nurculuk hareketi ABD’de bulunan ve Türkiye üzerinde hesapları olan bir kişi üzerinden hedef tahtasına konuldu.

Sivil toplum kavramı, özellikle Avrupa siyasal tarihi bağlamında, kısmen de çağdaş küresel görünürlüğü itibarı ile ağırlıklı olarak ‘siyasa’ya tekabül etmektedir. Dinî cemaat kavramı ise, pür siyasanın sıkıştırılmış alanına giremeyecek düzeyde farklı perspektifler içeren, bünyesinde siyasa da dâhil dünyevî ve uhrevî birçok unsuru barındıran manevî bir yapıdır.

Dinî cemaatler toplumsal ve siyasal dünyaya dönük işlevleri bağlamında sivil sayılabilir fakat vahye dayalı manevî karakteri bakımından olgusal dünyayı aşmaktadır. Böyle manevî yapıları sivil toplumun muğlak ve özünde seküler unsurları barındıran ağına taşımak hem bilime hem de ahlaka aykırıdır.

Bu makalede, önce sivil toplumun tanımsal çerçevesi, Avrupa siyasî tarihindeki arka planı ve bugün geldiği nokta irdelenecektir. Daha sonra sivil toplumun İslam'daki yeri incelenmeye çalışılacaktır. Son olarak Türkiye'de dinî cemaatlerin ortaya çıkışı ile Avrupa siyasal tarihinde sivil toplumun ortaya çıkışı dinî, siyasî ve ideolojik bağlamda karşılaştırılarak bu kavramlar arasındaki temel farklar anlaşılmaya çalışılacaktır.

1. TANIMSAL ÇERÇEVE

Sivil toplum kavramı, devlet mekanizmasının dışında farklı alanlarda çalışan gönüllü organizasyonları ve düşünce kuruluşlarını ifade etmektedir. Sivil toplum günümüzde yerel ve ulusal olmayı aşarak bölgesel ve küresel bir nitelik kazanmıştır.

Siyasî, ekonomik ve kültürel kullanıma girdikçe sivil toplumun tanımındaki çeşitlilik ve muğlaklık artmaya başlamıştır. Örneğin son yıllarda Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinin demokrasiye geçiş süreci ile birlikte sivil toplum şu şekilde tanımlanmaya başlanmıştır: "Otoriter rejimlerden demokrasiye geçiş sürecinde, bireysel hak ve özgürlükleri genişleten birincil aktör." (Keyman 2008, 4)

Sivil toplum, temelde demokratikleşme sürecine katkıda bulunma gibi bir siyasî role sahiptir. Sivil toplumun bu bağlamdaki tanımı, "bir toplumsal yapılanmanın siyasal iktidarın baskısı ve denetimi dışındaki gönüllü organizasyonu" şeklindedir. Dolayısıyla toplumsal sorunlara etkili ve uzun dönemli çözüm bulma sürecine aktif olarak katılan ve bu temelde siyasî aktörleri politikalar üretmeye yönlendiren gönüllü yapılar faaliyetlerini devlet mekanizması dışında gerçekleştirirlerse sivil toplum kuruluşu olurlar. (Keyman 2008, 2)

Demokrasi ve sivil toplum modern zamanların iki başat gerçeği olarak karşılıklı etki ve tepki içinde işlevsel hale gelmektedir. Şehirleşen ve küreselleşen dünyamızda milyonlarca birey, sivil toplum kuruluşları yolu ile sorumluluk alarak demokrasinin gelişmesine katkı sağlamaya çalışmaktadır.

Milyonlarca kişinin bu tür çabalarına rağmen çağdaş küresel toplumlarda insan ilişkileri hedeflenen düzeye ulaşmamıştır. Özellikle etnik ve ideolojik yapılanmaların egemen olduğu toplumlarda bireysel ilişki tarzı sivil ve demokratik bir yapılanmadan çok patronaj ve nepotizm tarzında ilerlemektedir. Bu toplumlarda sosyal ve kültürel doku, himayecilik ve kayırmacılığın gölgesinde, demokrasi ve sivil toplumun aleyhinde bir süreç izlemektedir.

Avrupa'nın siyasal tarihinde baskıcı merkezî iktidarlara ve kilise gücüne karşı bireylerin hak ve özgürlüklerini önceleyen oluşumlar olarak doğan sivil toplum, çağdaş küresel dünyada hem anlam kayması hem de içerik çeşitliliği yaşamıştır. Sivil toplum günümüzde devletin siyasal yapılanması içinde demokratikleşmeye katkı sağlayan ve aynı zamanda bireylerin demokratik haklarının gelişmesi için devlet dışı hareket eden organizasyonlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. TARİHSEL PERSPEKTİF: AVRUPA VE SİVİL TOPLUM

Batı'da sivil toplumu ortaya çıkaran tarihî ve toplumsal sebepleri üç başlık altında toplamak mümkündür:

2.1. Baskıcı Yönetimlere Karşı Bireysel Özgürlük Arayışları

On ikinci yüzyıldan itibaren feodalitenin çözülmesi ve burjuvazinin gelişmesi, Batı Avrupa'da şehirlerin önemini yeniden gündeme getirmiştir. Bu süreçle birlikte şehir hayatını düzenleyen Roma hukuku yeniden kullanıma girmiştir. Sivil toplum terimi, bu dönemin 'şehir adabı'na karşılık gelmekteydi. Sivil toplum kavramının 'sivil'i, şehir hayatının haklarını ve yükümlülüklerini ifade etmekteydi.

Max Weber'e göre Ortaçağ Avrupası'nda sur içindeki şehrin en yüksek koruyucusu lorddur (Weber 2012, 124) ve şehirlerde 'kült bağlar' varlığını korumaya devam etmektedir. Avrupa şehirlerinde siyasî lorda (merkezî güç) karşı sorumlu olan, onların emrinde çalışan halkın zaman içinde ağır şartlara tepki verdiği ve karşıt bir güç oluşturarak şehirlerin idaresinde söz sahibi oldukları bilinmektedir. Bu durum merkezî güce karşı çevrenin, periferinin veya alt/orta sınıfın siyasî güç sahibi olmasını sonuç vermiştir. Sosyolog Weber'in 'lord'a karşı konumlandığı bu yeni güç 'sivil inisiyatif'tir.

Ortaçağ Avrupa şehirlerinde yurttaşların kazandığı hakların meşru otoritelere onaylanması tarihsel olarak uzun zaman almıştır. Bu dönem Avrupa'sında sivil toplum bağlamında şekillenen 'yurttaşlar birliği' ile 'merkezî otorite' arasında değişen derecelerde 'özerklik' ve 'özyönetim' sözleşmeleri imzalanmıştır. Bu olgusal durumu siyasal tarih bağlamında 'sivilleşme'nin ilk adımları olarak görmek mümkündür.

Max Weber, tarihsel belgelerin, Ortaçağın yeminli kardeşlik (*conjuratio*) gibi sivil toplum yapılanmalarından çok az bahsettiğini (Weber 2012, 130) dile getirmektedir. Mesela Milan'da askeri açıdan kudretli olan kent sakinleri, 980 yılında papazlara karşı *conjuratio* hazırladılar. Yeminli kardeşlikte amaç, sivil hakların temelini teşkil eden

savunma ile şehir sakinlerinin adaletle yönetilmesidir. Zaman içinde asillerin şehir hayatına karışmamaları, şehirlerin kendi askeri güçlerini örgütlemeleri ve hukuk kurallarının şehrin belirlediği şekilde uygulanması konularında uzlaşma sağlanmıştı.

Devletle sivil toplum arasındaki bu ilişki şekli, zamanla sivil toplumun devlet alanı dışında konumlanmasını sonuç vermiştir. Böylece sivil toplum, süreç içinde modern dönemlere özgü ve gelenekselden farklı olan bugünkü konumuna evrilmiştir. Bununla birlikte sivil toplumun bazı belirgin izlerini modern öncesi toplumlarda aramak gerekmektedir. Weber'in Avrupa tarihi açısından dikkat çektiği 'yurttaşlar birliği' ile merkezî otorite arasında gerçekleşen 'özerklik' ve 'özyönetim' sözleşmeleri bu bağlamda değerlendirilebilir.

Fransız düşünür Montesquieu sivil toplumun ortaya çıkmasında, Weber'den farklı tarihsel süreçlere vurgu yapmakla birlikte, feodal dönemin sonunda "belli hakların yasal temelde tanımlanmasını" sürecin başlangıcı kabul etmektedir. Ona göre hak ve özgürlükleri devletin denetimi dışında yasal güvence altına almak sivil bir toplum düşüncesinin ürünüdür.

Gelişen tarihsel süreç sonunda sivil toplum kavramı demokratikleşme ve katılımçılık gibi önemli kavramlarla ilişkilendirilerek yeni ve özgün bir tanıma kavuşturulmuştur. Dolayısıyla sivil toplum günümüzde katılımcı demokrasiyi sağlamak için siyasal aktörleri etkilemeye dönük bir anlam düzeyine tekabül etmektedir.

2.2. Düşünce Tarihine Yön Veren Düşünürlerin Katkıları

Batı düşünce tarihinde önemli roller üstlenmiş birçok düşünür sivil toplumla ilgili teorik tartışmalara katkı sağlamıştır. Avrupa tarihinin Rönesans ve sonrası (Reformasyon, Sanayi Devrimi, Fransız İhtilali, Aydınlanma vb.) bu düşünürlerin katkıları ile şekillenmiştir. Bunlardan bazılarının görüşleri şu şekildedir:

Montesquieu *Kanunların Ruhu Üzerine* adlı eseri ile hukuk ve siyaset bilimlerine önemli katkılar yapmıştır. Kuvvetler ayrılığı ilkesini ön plana çıkaran Montesquieu'ya göre üç hükümet tipi vardır: cumhuriyet, monarşi ve istibdat. O'na göre cumhuriyet ilkesi erdemdir. (Aron 2000, 27)

Avrupa'nın sivil toplum düşüncesine teorik bağlamda büyük katkı yapan Montesquieu, insan tabiatının evrensel yasalarına göndermede bulunur. Ona göre iktidara sahip olan herkes, onu istismar etmeye eğilimlidir. Şayet onu durduracak bir engel yoksa gidebileceği yere kadar gider.

Jean Jacques Rousseau siyasal toplumun değişen ihtiyaçlarına yeni sorunlar ve kavramlar bağlamında katkı sağlayan düşünürlerden birisidir. Sivil toplum olgusunun temel dinamiklerinden birisi olan özgürlük kavramı Rousseau'nun çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Rousseau iktidar ilişkilerinde genel iradeye, gönüllülük esasına ve toplumsal değerlere dikkat çekmektedir.

Rousseau'ya göre insan doğal hayatta mutludur. Toplum hayatı kavga ve çatışmalar içerir. İnsanlar barış içinde yaşamak ve kendi mülkiyetlerini korumak için bir araya gelir, özel çıkar ve iradelerini 'genel irade'ye dönüştürerek toplumsal sözleşmeyi gerçekleştirir. Kıta Avrupası geleneğinden gelen Rousseau kolektivite, merkezizetçilik ve bunların bileşimi olan 'cumhuriyet'e vurgu yapmaktadır.

John Locke Anglo-Sakson geleneğinde özel inisiyatif, sivil toplum, otonomi ve bunların bileşimi olan 'demokrasi'ye vurgu yapan bir filozoftur. İnsanların tabiat halinde gerçekte eşit, özgür ve muhtemelen mutlu halde yaşadıklarını dile getiren Locke, özgürlükçü bir devlet teorisini savunmaktadır.

John Locke kuvvetler ayrılığı ilkesine Montesquieu ile birlikte önemli katkılar yapan bir düşünürdür. Anayasalcılığa önemli katkılar yapan Locke'a göre yasama, yürütme ve yargının tek elde toplanması iktidara sınırsız bir güç verecektir.

Friedrich Hegel *Hukuk Felsefesi* adlı eserinde sivil toplum ile devlet arasında ayırım yapan Alman filozoftur. Hegel'e göre sivil toplum 18. yüzyıl Avrupası'nda, özellikle 1789 Fransız İhtilali ile birlikte gelişen modern ulusal devletin bir yönünü oluşturmaktadır. Hegel diyalektiğinde sivil toplum, aile ile devlet arasında bir aşamadır. Yani sivil toplum, devletten önce gelip aile ile devlet arasındaki çatışmaları ortadan kaldıracaktır. Hegel'de sivil toplum ne özgürlüklerin teminatıdır ne de bir sözleşmeyle gelişir. Tarihsel bir gelişme olarak modern bir toplumda olgunlaşan sivil toplum pazar ekonomisi, sosyal sınıflar, ekonomik şirketler, bireyler ve bağımlı olmayan her türlü kurum ve kuruluşu kapsar. Sivil toplum Hegel'de devlete bağımlı olmayan farklı birey, grup, kurum ve kuruluşların bir mozağini oluşturmaktadır.

Alman filozofu Karl Marx sosyal bilimlere ait klasik teorik yaklaşımını sivil topluma da uyarlamaktadır. Marx sivil toplumun temelini ekonomiyi yerleştirmekte ve onu devletten ayırmaktadır. Marx'a göre insanın doğayla ilk etkileşimini gerçekleştiren ekonomi, toplumsal hayatın temel paradigmasıdır. Ona göre insani etkinliklerin tümü üretim biçimine göre şekillenmektedir. Marx'a göre sivil toplum 18. yüzyıl Avrupası'nda burjuvazi ile gelişmiştir. Onun için sivil toplum, üretici güçlerin belli evrimsel gelişiminde ortaya çıkan bireyler arasındaki ekonomik ilişkilerin tümüdür.

Antonio Gramsci, Marx'ın aksine sivil toplumu alt yapısal bir alan değil, üst yapısal bir kurum olarak ele alan İtalyan düşünür Gramsci'ye göre sivil toplum bir sosyal grubun bütün toplum üzerinde yürüttüğü kültürel hegemonyasıdır.

2.3. Tarihsel Hristiyanlığın Kilise Kurumunun Katı Baskıları

Avrupa tarihi uzun yıllar ruhban sınıfının elinde bilime karşı gelmiş, bireylerin hak ve özgürlüklerini hiçe saymış ve engizisyon mahkemeleri yoluyla toplumu dizayn etmeye çalışmış olan kilisenin tarihi ile aynıdır.

Ortaçağ Avrupası'nda Papa Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi, imparator ise güneşin kralıdır. Kilisenin saf dışı edilmesi ile birlikte bu yetkiler devlete geçmiştir. Laiklik süreci ile birlikte kilise mahkemelerinin yerini sivil mahkemeler almıştır. Batı'nın bu hakları elde etmesi savaş ile ancak mümkün olmuş ve çok uzun zamanda gerçekleşmiştir.

Bu tarihsel süreçte krallar ve kilise karşı karşıya geldiği zaman imzalanan bir beynamede şu ifadeler yer almaktadır: "Papa ve Kilise asla sivil ve dünyevî şeyler üzerinde değil, ancak ruhanî şeyler üzerinde Tanrı'dan gelen güce maliktir." (Barbier 1999, 77)

Batı tarihinde Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olduktan sonra kendini siyasetle sıkı bağlar içinde gördü. Bu din, Hz. İsa'dan (as) gelen aslı şeklini koruyamamanın yanı sıra bin yıllık bir siyasallaşma sürecini de yaşayarak bugüne geldi. Hristiyanlığın bu tahrif edilme ve siyasallaşma süreci onu kaçınılmaz olarak Avrupa'nın en katı kurumsal/siyasal hegemonyası haline getirdi.

Gramsci, Engels ve Marx gibi özünde vahye yabancı düşünürlerin, "Din insanlar için yabancılaştırıcıdır ve bütünüyle ortadan kaldırılmalıdır" şeklindeki söylemlerinde siyasal hegemonyaya indirgenmiş Hristiyanlık özelindeki bu din algısının etkisi büyük olmuştur. Öte yandan siyaseti küçümseyerek onu imanın ikincil alt alanı olarak gören Luther'in, "Bilge ve dindar hükümdarlar sayıca çok azdır" demesinde de bu hegemonik sapmanın etkisi büyüktür.

Hristiyanlığa ait bu siyasal yaşanmışlıklar Müslüman toplumlar için tarihsel tecrübe teşkil etmektedir. İslam'ın siyasallaştırılması endişelerine karşı birçok Müslüman düşünürün (Hasan-ı Basri, Ebu Hanife vb.) ikazları bu anlamda dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda Said Nursi, İslam'da risk alanları oluşturabilecek ve Hristiyanlıktaki gibi acı sonuçlar doğurabilecek siyaset odaklı noktalara dikkat çekmektedir. Nursi'deki bu hassasiyetin temel sebebi bahse konu bu tarihsel tecrübedir. Keza İran'ın büyük

âlimlerinden Muntazeri'nin aşırı siyasallaşan ülkesini tenkit oklarına tabii tutması bu endişeden ötürüdür.

Batı'da Rönesans, Reform, Fransız İhtilali ve Aydınlanma gibi tarihsel süreçler ve bu bağlamda laikliğin ortaya çıkış serüveni kilisenin hegemonik baskısıyla ilintilidir. Laik, ruhban sınıfına mensup olmayan anlamındadır. Laik, Latince 'laicus' aslından alınmış Fransızca bir kelime olup lügat manası, "ruhanî olmayan kimse, dinî olmayan şey" demektir. Kavramın özü merkezîyetçi kilisenin gücü ve tutumuna karşı sivil bir tutumu içermektedir.

Katolik inanca göre insanlar ikiye ayrılır: Bir kısmı din adamlarıdır ve ruhanîler sınıfını teşkil ederler. Bu sınıf kendi içinde 'regulier' ve 'seculier' olarak iki zümreye ayrılır. Birinci zümre olan ruhanîler, hayattan uzak yaşayan ve manastırlara kapanıp ömürlerini ibadetle geçiren zahitlerdir (tekkenişinler). İkinci zümre ise papaz, piskopos gibi halk içinde ve herkesle birlikte yaşayan kilise hadimleri ve bilfiil dinî vazife gören ayin sahipleridir. Laikler ise ruhanîler sınıfının bu iki zümresine de mensup olmayan (zahit veya papaz olmayan) Hristiyanlardır. (Başgil 2012,151) Meşrutiyet yıllarında ülkemize giren laikliğin bizdeki versiyonu 'sivil' değil 'ladinî'dir. Laiklik bu anlamı ile bizde uzun yıllar katı merkezîyetçi vesayetin sopası olmuştur.

3. MODERN DÖNEMDE SİVİL TOPLUM VE BATI

Modern dönemlerde sivil toplum, devlete karşı örgütsel bir kapasite barındıran toplumsal gruplar olarak karşımıza çıkar. Bu toplumsal gruplar resmî otoritenin politikalarını yeniden oluşturacak, değiştirecek ya da sınırlayacak gücü temsil etmektedir.

Ernest Gellner *Özgürlüğün Koşulları Sivil Toplum ve Rakipleri* adlı eserinde sivil toplumu sendikalar, siyasî partiler, dinî yapılanmalar, baskı grupları ve dernekler gibi birey ile devlet arasındaki boşluğu dolduran aracı kurumlar olarak görmektedir. 1960 sonrasında ortaya çıkan sosyal gruplar özellikle çevreciler ve feministler sivil topluma temel bir eksen teşkil ettiler.

Modern zamanların sivil toplumu iki taraflı bir denge üzerine kuruludur. Bir yandan merkezî devlet, bireyleri grupsal baskılara karşı korur. Böylelikle bireyin özgürlükleri garanti altına alınır. Diğer yandan da merkezî devlet iktidarı, bağımsız bireylerden kurulu ve sivil toplumu oluşturan aracı kurumlar tarafından denetlenir.

Öte yandan postmodern dönemin önemli sosyologlarından Zygmunt Bauman, modern dönemin ulus devleti ile Ortaçağ kilisesinin benzer roller oynadığını söylemek-

tedir. Ona göre Batı yüzyıllar süren uzun yolculuğunun sonunda kavga ettiği 'öteki kendisi' ile aynı rolü oynamaya başlamıştır.

Bauman'a göre sivil hakların açtığı yolda ilerleyen modern dönemin ulus devletinin dayattığı şey homojenlik yani milliyetçi, ırkçı ideolojidir. Bu durumun Ortaçağ kilisesinin dayatmasından farklı olmadığını dile getiren Bauman bütün dayatmaların aynı kapıya çıktığını ifade etmektedir.

Yapılan uygulama arzu edilmeyenler ve homojenleştirmeye uymayanların dışlanması, yabancılaştırılması, ötekileştirilmesi ve şeytanlaştırılmasıdır. İnsanların oynayabileceği rollerin türlerine kısıtlamalar getirmenin Ortaçağ kilise baskısından farklı bulunmamaktadır. Modern toplumlarda arzu edilen duruma uymayanlar damgalanarak cezalandırılmaktadır. Erving Goffman bu cezalandırma durumunu 'leke' kavramı ile açıklamaktadır.

Leke, düşük bir karaktere ya da ahlakî sapmaya işaret eden bedensel göstergedir. Bu kavram bazı insanların belgeli ve su götürmez bir özelliğinin önce kamunun dikkatine sunulması ve ardından da gizli bir özü, kötülüğü ya da ahlakî düşkünlüğünün görünür bir eti olarak yorumlanması anlamındadır.

Lekeliler hep kuşatma altında yaşar, gerçek kimliklerini gizlemek zorunda kalır ve sahte meşruiyet peşinde koşarlar. Bauman'a göre liberal pelerinin altında fırlatılan ırkçılık hançeri gelip bunları bulduğu gibi kapitalist hançer gelip yine bunları bulmaktadır. (Bauman 2014, 104)

Bauman'a göre lekeli kişinin kendisini olduğu gibi tanıtamaması lanet bir şeydir. Önceki dönemlerde var olan bölgesel ayrımcılığın yerini günümüzün toplumsal tecrit ve ruhsal yalnızlığı almıştır. Zulümden şefkate ulaşmak tarihsel olarak çok uzun ve dolambaçlı bir yolun yürünmesini gerektirmiştir. Fakat bu yolu tersinden katetmek için küçük bir adım yeterli olmuştur. Postmodern çağın Batı dünyası bugün böyle bir adım atmaktadır.

Postmodern çağın güçlüleri vahşet çağlarının yöneticilerinden daha az zalim değildir. Çağın bu vahşî yüzüne dikkat çeken Zygmunt Bauman bankaların sadece mevcut ve müstakbel müşterilerine gülücükler dağıttığını dile getirmektedir. Paralı ve mutlu müşterilerin alışveriş yaptığı mekânlar kalın duvarlar, elektronik kameralar ve sivri dişli polis köpekleriyle çevrilidir. Bu atmosferdeki kibar hoşgörü sadece içeriye girmelerine izin verilenler için geçerlidir.

Modernlik ve Müphemlik (Bauman) kitabında yer alan Batılı bir Enstitü Müdürüne ait (1934) bir cümle şöyledir: “Aşağı insanların çoğalmamalarını sağlamalıyız.” Kilisenin baskısına karşı savaşıarak sivil haklarını elde eden Batı’nın geldiği bu noktaya ait 1935 tarihli benzer bir cümle ise şöyledir: “Yok etme, aşağı soydan olanların kısırlaştırılma yoluyla biyolojik imhası, sonra da sağlıksız ve istenmeyenlerin de niceliksel ezilmesidir. Burada yapılan iş, halkı fazla büyüyen yabanî otlardan korumaktır.” (Bauman 2014, 47) Bu kayıtlar, dönemin Alman biliminin, Nazi soykırımını nasıl mümkün kıldığına dair ibretli veriler olarak tarihteki yerini almıştır.

Bugün Suriye ve Irak savaşlarından kaçan mağdurlara karşı Batı dünyasının gerçekleştirdiği ötekileştirme ve şeytanlaştırma uygulamaları tarihsel yaşanmışlıkların ibretimiz bir tekrarıdır. Modern Batı’nın çoğulcu demokrasi iddiası söylemden öte bir anlam ifade edememektedir.

Tunuslu devlet adamı ve düşünür Raşit Gannuşi de Bauman’a benzer ama daha içeriden ve Müslümanca okumalar yaparak, “Batı’nın uzun bir savaş ve mücadeleden sonra elde ettiği kazanımları daha sonra yağmalamaya başladığını” dile getirmektedir.

4. İSLAM VE SİVİL TOPLUM

İslam’da sivil haklara yüklenen anlam Batı’dakinden daha derin köklere sahiptir. İslam’da özgürlük, adalet, güvence vb. alanlardaki herhangi bir ihmal ‘günahkâr’ olarak adlandırmayı sonuç verecektir. (Gannuşi 2015, 30) Hâlbuki aynı özgürlük Batılı düşünür Jean Paul Sartre’ye göre herhangi bir ‘öteki’nin müdahale alanının dışında olmak zorundadır. Bu tutum insanı mü’min olmak ile özgür olmak arasında bir tercihe zorlamakta ve imanla bağı koparmaktadır.

İslam’a göre özgürlük nefsin esiri olmak değil onun efendisi olmaktır. Özgürlük birey aklının keşfedip üreteceği bir şey değil Allah’ın kuluna hediyesidir. Bu özgürlük kişiye özeldir ve kimseye verilmemesi gerekmektedir. Bediüzzaman özgürlüğün insanla birlikte doğan ikiz kardeş olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda özgürlük hediyesini veren Allah’a karşı kulluk bir mü’min için bütün özgürlüklerin temelidir.

İslam’da dinî, siyasî ve kültürel çoğulculuk mevcuttur. Özgür yaşamak Müslüman, kâfir herkesin hakkıdır. Hz. Ömer (ra) kendi devletinde yaşayan yaşlı Hristiyanların güvence altına alınmasını emretmiştir. İslam devletinde yaşayan farklı din mensupları pratikte Müslüman vatandaşlarla eşit haklara sahiptir. Toplumsal haklar, güç dengeleri ile değil Allah’a ve ahiret gününe iman ile garanti altına alınır. Bu bağlamda Müslüman dünyanın sivil toplum uygulamaları Batı’dan öncedir.

Raşit Gannuşî'ye göre sivil toplum modern bir terimdir. Bu terimle iki şey ifade edilmeye çalışılır: siyasî bağlamda diktatoryal özellikleri barındırmayan idarî yapılanma, toplumsal/kültürel bağlamda ise gönüllü organizasyonlar. Böyle bir durumda devlet kaosa sürüklendiğinde veya herhangi bir zayıflamaya maruz kaldığında toplum çökmemektedir. Devletin sınırları içinde yaşayan bireylerin maddî ve manevî ihtiyaçları, tekelleşmiş bir devlet geleneği ile değil sivil toplum kuruluşlarının organizasyonları ile devam ettirilir. Burada üç unsur ön plana çıkmaktadır: özgürlük, demokrasi ve gönüllülük. Gannuşî'ye göre bunlar İslam dininin ve Müslüman dünyanın yabancı olmadığı unsurlardır.

Gannuşî'ye göre Batılılar sivil toplum kavramını Müslümanlara karşı bir ötekileştirme ve çatışma aracı olarak kullanmaktadır. Ona göre Batı'da sivilcilik, laiklik ve demokratik toplum birbiriyle ilişkilendirilmekte ve İslam'da bunların var olmadığı algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Amaç İslam'la istibdadın aynı karede gösterilmesidir.

İslam siyasasında ırk, dil ya da tarih temel referanslar değildir. İslam, anlaşılabilir demokratik seçime ve gönüllü katılıma büyük önem vermektedir. İslam dini geleneksel toplumlarda var olan dayatmacı ve ırkçı bağları aşmak için gelmiştir. Said Nursi, "Mütehakkimane istibdadın şeriatla bir münasebeti yoktur, şeriat âleme gelmiş, ta istibdadı ve zâlimâne tahakkümü mahvetsin. Yani asl-ı şeriatın meslek-i hakikîsi, hakikat-i meşrutiyet-i meşrûadır." diyerek bu gerçeğe dikkat çekmiştir. (Nursi 2012c, 85)

İslam'ın vaz ettiği kanunlar yöneticinin yorum ile uygulama tarzını kendi tekeline alabileceği bir mahiyette değildir. İslam'da bir manayı başkasına zorla dayatan bir hukuk felsefesi ve uygulama yöntemi de yoktur. Bir yönetici veya fakih istediğini helal istediğini haram kılamaz, Cennet'in anahtarını tekeline alamaz. Örneğin şeriatla yönetilen toplumda Müslüman birey zekâtını topluma vermek zorundadır. Yönetimin şeriat olmaması durumunda birey yine zekâtını topluma vermek zorundadır. Çünkü emir bireyin kendisindedir. İslam'da birey odaklı emirler ve uygulamalar önemli yer tutmaktadır. Yöneticiler de âlimler de mutlak bağımsız değildir. İslam âlimleri gökyüzünün sözcüleri değil müctehittir. Batı'daki kilise ve Papa ile İslam uleması arasındaki temel fark budur. Bu temel fark iki farklı toplum tipinin doğmasına sebep olmuştur.

Sivil toplumun temel unsurları olan özgürlük, adalet, eşitlik, gönüllülük, aidiyet, çoğulculuk, insana değer vermek vb. erdemler İslam'ın özünde mevcuttur. Örneğin herkes Rabbinin huzurunda eşittir. Din bireyin köleleştirilmesini reddeder. Bunun için zalime karşı direnmeyi emreder. İslam kendi müntesiplerinin zalim yöneticiye karşı elle, dille, hiç olamazsa kalple direnmesini ister. Bu sivil toplum ve demokratik yönetim açısından önemli bir uygulama tarzıdır.

Hadis-i Şerifte “cihadın en üstününün zalim sultana karşı hakkı söylemek” olduğu dile getirilir. Bediüzzaman bu durumu şu ifadelerle dile getirir: “İstibdat, zulüm ve tahakkümdür. Meşrutiyet, adâlet ve Şeriattır. Padişah, Peygamberimiz'in (asm) emrine itaat etse ve yoluna gitse halifedir. Biz de ona itaat edeceğiz. Yoksa Peygamber'e (asm) tâbi olmayıp zulüm edenler, padişah da olsalar haydutturlar.” (Nursi 2012c, 85)

Dolayısıyla İslam toplumlarında Batı'daki gibi bir reformasyon ve sivil toplum arayışları karşılık görmemiştir. Ali Fuat Başgil'e göre bir şey deforme olduğu zaman reforme edilir. (Başgil 2012,272) Hâlbuki özgürlükleri içeren İslam'ın akidevi ve ameli kısımları Hz. Peygamber'in (asm) uygulama tarzı ile şekillenmiş ve kemalini bulmuştur. Temel referans olan Kur'an-ı Kerim aslî şekli ile muhafaza edilmiştir. Müslüman müçtehitler tarihin her döneminde ilgili konularla ilgili içtihatlar yapmış, izah edilmesi gereken bütün konuları izah etmişlerdir. Akıl hür ve serbest bırakılmış, tefekkür, muhakeme, re'y ve kıyasa olabildiğince geniş alan açılmıştır. Bunun sonucu olarak da itikadi ve ameli birçok mezhep ortaya çıkmıştır.

5. DİNÎ CEMAATLER VE SİVİL TOPLUM

5.1. İslamî Cemaatlerin Ortaya Çıkış Serüveni

Çağdaşlık ve küreselleşme durumları Müslümanın 'öteki' ile ilişkisini çeşitlendirmiştir. İslam ve modernite etkileşime girdikçe birbirini dönüştürmüştür. (Göle 2014, 27) Dinî cemaatlerin sivil toplum kuruluşları olarak adlandırılması bu dönüştürmenin söylemsel bir yansıması olmuştur. Bu dönüştürmede maalesef Batı genelde dönüştüren, Müslüman dünya ise genelde dönüşen konumunda olmuştur.

Dinî cemaatler, Müslüman coğrafyanın modernite tarafından dönüştürülme uygulamalarına karşı varoluş mücadelesinin ürünleridir. Bu cihadın ürünü olan dinî cemaatlerin neden sivil toplum hareketleri olamayacakları, Avrupa'daki sivil toplum hareketinin tarihsel süreci ile karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır.

Avrupa'da sivil toplum, tarihsel Hristiyanlığın dayatmacı kilise baskılarına karşı bireysel ve toplumsal özgürlük hareketleri olarak şekillenmiştir. Bu tarihsel gelenek süreç içinde farklı bir duruma doğru evrilerek dayatan, tektipleştiren, ötekileştiren ve zorla modernleştiren konumuna gelmiştir.

Sivil hakları olabildiğince geniş bir çizgide teminat altına alan İslam bu anlamda Batı'dan farklı ruh ve mana köklerine sahiptir. Birbirinden farklı bu iki tarihsel kutbun

ürettiği hareketler de aynı olmamıştır. Avrupa'nın sivil toplum serüveni ile İslam dünyasındaki dinî cemaatlerin doğuş süreçleri bu farkla ilgili yeterli deliller sunmaktadır:

Modern zamanlarda İslam düşüncesine karşı meydan okuyan en önemli düşünce akımlarının başında aydınlanma hareketi gelmektedir. Bu hareket, dünya toplumlarına yeni bir muhayyile sunar. İlerleme, rasyonalite, pozitivism, rasyonalizm ve sekülerizm etrafında bir toplum geleceği inşa etmek ister. Birtakım akımlar ve düşünürler öncülüğünde radikal bir toplum değişimini ön görür. Bu çerçevede inşa ettiği dünya görüşü vasıtasıyla toplumları aydınlatmaya çalışır. Aydınlanma hareketi, bu veçheleriyle bütün modern toplum tahayyüllerinin ana entelektüel kapasitesini meydana getirmektedir. Sosyalist toplum, pozitivist toplum, liberal toplum ya da sanayi toplum tahayyülleri bu kapasitenin tezahürlerini oluştururlar. (Yıldırım 2015, 194)

Osmanlı coğrafyasının ilk İslamî canlanış hareketleri de bu aydınlaştırma ve modernleştirme süreçleriyle ilgilidir. Sosyolog Şerif Mardin'e göre örneğin Nurculuk hareketi bu süreçle bağlantılı olarak ilk kez 1920'li yıllarda Türkiye'nin batısında, Said Nursi'nin Cumhuriyet hükümeti tarafından ikamete zorlandığı bir köyde şekillenmiştir.

20. yüzyılın başlarında Batılılaşmış, agnostik ve ateist aydınlar ile alt sınıflar arasında kültürel bir uçurum oluşmuş ve modernleşme hareketinin laik uygulayıcılarına yönelik ciddi bir kuşku (Mardin 1994, 47) ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyet Türkiye'si'nin ilk döneminde bu moderleştirme ve sekülerleştirme çabaları tüm hızı ile devam etmiştir. Sosyolog Ergün Yıldırım'a göre Cumhuriyet döneminde modernite ile gelen bu aydınlanma hareketine karşı İslam düşüncesi yeniden yapılanmıştır. Bu yapı alternatif bir aydınlanma hareketi geliştirmiş ve İslam toplumlarını karanlıktan çıkarma (inhitat) hedefine odaklanmıştır. Bu bağlamda Anadolu'da ortaya çıkan 'Risale-i Nur' ve 'Diriliş' hareketleri bu alternatif aydınlanmanın iki önemli örneğidir. Said Nursi, Türkiye'de Batıcı Aydınlanma tezine karşı alternatif bir Müslüman aydınlanma tasavvuru peşindedir ve bu konuda önemli düşünceler ortaya koymuştur. (Yıldırım 2015, 195-198)

Said Nursi'nin bu dönemdeki çabalarına örnek veren Sosyolog Yıldırım şunları kaydetmektedir:

Cumhuriyet ideolojisinin İslam toplum düzeni yerine ulus toplum düzeni ikame etme çabası karşısında, Bediüzzaman yeni bir yol ortaya koyar. Bu Risale-i Nur yoludur. Yeni bir İslam düşünce ufku ortaya koyarak müdahalelere karşılık verir. Bu dü-

şünce ufku, Anadolu Müslümanlarını yeniden imanın hakikatlerine çağırır. Şeriatın imha edildiği, tekke ve zaviyelerin kaldırıldığı, İslam âlimlerinin tasfiye edildiği bir tarihî dönemde iman hakikatleri etrafında yeni bir fikir, heyecan ve ruh inşa etmeye çalışır.

Said Nursi, köşesine çekilerek gelişmelere karşı kayıtsız davranarak kişisel biyografisini tamamlamış bir insan değil. Tam tersine toplum meselelerine karşı duyarlı davranan bir mütefekkindir. İslam toplum düzeninin imha edilmesi girişimlerine karşı hem meydan okumuş hem de belli bir fikriyat ve hareket geliştirmiş bir tefekkür adamıdır. Özellikle modernitenin otoriter tarzıyla kurulan yeni toplumsal düzenin her çeşit İslamî varlığı tasfiyeye yönelmesi, onu daha aktif bir tavır almaya yöneltmiştir... Mücadeleci kimliği, egemen ideoloji tarafından damgalanmış dışlayıcı aygıtlarla cezalandırılmış ve bütün hayatı çekilmez hale getirilmeye çalışılmıştır. (Yıldırım 2015, 192-193)

Said Nursi'yi cezalandıran ve hayatını çekilmez hale getiren yeni rejimin baskın ideolojisi Kemalizm olmuştur. Kemalizm Türkiye'deki modernleştirme çabalarının kalesi olmuştur. Kemalizm modernleştirme tarzına ait tercihini, Anglosakson liberallizminden yana değil katı Fransız Jakobanzminden yana yapmıştır.

Türkiye'de Kemalist rejimin temel dayanakları olan pozitivizm ve katı laiklik dinî cemaatlerin ortaya çıkışının temel nedeni olmuştur. Batı tarihindeki kilise baskıları da benzer şekilde Avrupa'daki sivil toplumu üretmiştir. Her iki durumda da 'dayatmalara karşı' bir tutum söz konusudur.

Laiklik 'ladinî'lik olarak empoze edilmeye çalışıldıkça Müslüman halk ile Kemalizm arasındaki makas açılmaya başlamıştır. Makas büyümeye devam ettikçe, Müslüman toplum bünye içinde cemaatleşmeye doğru yol almıştır. Günümüze dek devam eden bu süreçte dinî cemaatler Türkiye'deki siyasal atmosfere bağlı olarak çeşitli zamanlarda değişen pozisyonlar almıştır. Bu pozisyon almada din temel referans olmuştur. Dine karşı olan siyasal iktidarlar genelde cemaatlerden soğuk ilgi görürken dine saygılı siyasal iktidarlar ise her zaman dinî cemaatlerden olumlu tepkiler almışlardır.

5.2. İslamî Cemaatler Sivil Toplum Kuruluşları mıdır?

Bu noktada cevaplanması gereken temel soru şudur: "Dinî cemaatler sivil toplum kuruluşu mudur?"

Sivil toplum kavramı ile İslamî cemaatler aynı anlama gelmemektedir. Her iki kavramın özüne ait unsurlar ve tarihsel sebepler bize bu yorum için yeterli deliller sunmaktadır. Çünkü her iki olgunun ortaya çıkış sebepleri, fikrî temelleri, yapısal özellikleri ve günümüzdeki rolleri birbirinden farklıdır.

Batı'da sivil toplum hak ve hürriyetler bağlamında siyasî tartışmanın bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Müslüman coğrafyadaki dinî cemaatlerin ortaya çıkışında ise siyasî etkenlerin yanında dinî etkenler daha baskın olmuştur.

Bu bağlamda geçmişte demokrasinin yerleşmesi için büyük çaba gösteren sivil toplum bugün de demokrasideki çoğulculuk ve katılım için önemli rol oynamaktadır. Dinî cemaatler ise hem sivil toplum bağlamında hem de dinî ve manevî düzlemde toplumda önemli roller üstlenmeye devam etmektedir. Hayata dair bütün alanları kuşatan din, dünyayı kategorilere bölerek hizmet vermez. Onun için din hem dünyevî hem de ruhanî bir muhtevayı yansıtmaktadır.

SONUÇ

Dinî cemaatler sivil toplum kuruluşları olarak adlandırılmaz. Ancak dinî cemaatlerin bünyelerindeki vakıflar, dernekler veya benzeri platformlar sivil toplum kuruluşları olarak değerlendirilebilir. Tarihsel örnekler kadar dinî cemaatler ile sivil toplum kuruluşlarının farklı hareket alanları bu gerçeği teyid etmektedir.

Türkiye'de dinî cemaatleri doğuran kültürel ve siyasal sebeplerin başında Kemalizm'in zorla modernleştiren dayatmaları gelmektedir. Erving Goffman'ın toplumsal analize kazandırdığı 'leke' nosyonu ile Türkiye'deki Kemalist rejimin dinî cemaatlere karşı tutumu arasında bir ilişkilendirme yapılmalıdır.

Mevcut iktidarın hassasiyeti ve teyakkuzu yaşadığı tecrübelerden ötürü anlaşılır bir durum olmakla birlikte mevcut iktidarın sürekliliğini temin eden dinî cemaatler realitesi göz ardı edilecek bir olgu değildir. Kemalist ötekileştirmenin muhafazakar bir iktidar döneminde devam etmesi anakronizm olur.

Kaynakça

1. Aron, Raymond. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. trc. Korkmaz Alemdar. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2000.
2. Barbier, Maurice. *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*. trc. Özkan Gözel. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
3. Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2012, 11. Baskı.
4. Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*. trc. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
5. Bayhan, Vehbi. "Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm". *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26, sy. 1 (Mayıs 2002): 1-13.
6. Gannuşı, Raşit. *Laiklik ve Sivil Toplum*. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.
7. Göle, Nilüfer. *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
8. Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
9. Keyman, Fuat. *Avrupa'da ve Türkiye'de Sivil Toplum*. Article Sous Format Electronique, 2008.
10. Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*. trc. Metin Çulhaoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
11. Nursi, Bediüzzaman Said. *İlk Dönem Eserleri*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012a.
12. ____. *Mektubat*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012b.
13. ____. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2012c.
14. Weber, Max. *Şehir Modern Kentin Oluşumu*. trc. Musa Ceylan. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
15. Yıldırım, Ergün. *İslam Toplum Tasavvuru İslam Modernleşme ve Toplum*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.